

राष्ट्रसंत तुकडोजींचा ग्रामनिर्मती वचार

डॉ. प्रवीण कारंजकर

श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महा वद्यालय वडनेर
जि. वर्धा

तुकडोजी महाराज राष्ट्रसंत मानले जातात याचे कारण त्यांनी आपली वाणी आण लेखनी या माहामानवाने केवळ राष्ट्रहित व समाजहित डोळ्या समोर ठेऊन झजवली देश हा देवापेक्षाही श्रेष्ठ आहे या धारणेने त्यात पारतंत्र्य काळात लोकजागृती केली. स्वातंत्र्याच्या आकाक्षेने सारा देश पेटवून दिला. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर त्यांनी आपल्या वैचारीक प्रवाहाला एक वेगळे वळण दिले आण सर्व वैचारीक प्रवाह समाज सुधारणेसाठी वाहू घातला. समाजाचे प्रबोधन झाले नाही, समाज सुधारला नाही, नंतर मळालेले स्वातंत्र्य आपल्याला पेलणार नाही. हे त्यांनी अचूक ओळखले. ज्ञानदेवांनी “दुरितांचे तिमिर जावो” असे पसायदान मागीतले तर तुकडोजींनी ‘या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे’ असा वर मागीतला.

तुकडोजींचा ग्रामगीता हा ग्रंथ म्हणजे ग्राम स्वराज्याचा व ग्राम सुधारणेचा एक महत्वाचा भाग होय. हा ग्रंथच त्यांनी पत्रिकेतून गावातील शेतकऱ्यांना अर्पण केलला दिसतो. ग्रामगीतेच्या अध्याय दहा मधून तुकडोजींनी प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून संघटणशक्तीचे महत्त्व, ग्राम निर्मतीचा पाया, सेवा संघटनेची आवश्यकता व निवडणूका या व वध वषयावर प्रकाश टाकला आहे.

१) सामाजिक व्यवस्था राखण :-

गावाचे जर ‘भू-वैकुंठ’ बनवायचे असेल तर गावातील लोकांनी व कर्त्यासवरत्यांनी नेटाने सामाजिक व्यवस्थेकडे लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे. आपले गावभू-वैकुंठ बनवण्यासाठी गावातील लोकांनी परस्परांच्या सुख दुःखात सामील व्हावे. गरिबी-श्रीमंती, जाती-पाती गावाच्या वकासाआड येऊ देऊ नये

तर -

‘सर्वानी करावे शक्ती काम।
अ धकार परत्वे उपक्रम।
सर्वा स मळावे सौख्य सम।
गरजा प्रमाणे जरूर त्या।

असे वातावरण गावात असावे.(१)

अन्न वस्त्र निवारा याबाबत गाव परिपूर्ण असावा. सणावाराच्या दिवशी कोणी मरणपावला तर तो कार्यक्रम रद्द करावा व सुतूकपाळावे.योग्यता लक्षात घेऊन सर्वांच्या मुलांना चांगले शिक्षण मळाले पाहिजे. शिक्षण देणारी ही शाळा एकच असावी व सर्वच स्नेहाचे वातावरण असावे असे तुकडोजी महाराज सांगतात. -

भू-वैकुंठाचे हेसुत्र सांगतांना महाराजांनी अनेक चालीरिती व परंपरागत प्रथांनाही मोडीत काढले आहे. कारण ह्या प्रथा कालबाह्य झाल्या आहेत. याची तुकडोजींना जाणीव होती. म्हणून त्यांनी सामुदायीक ववाह, ववाहमूर्हत पाहण्याचे कारण नाही. लग्नासाठी उधळपट्टी करू नये या सारख्या सुचना केल्या आहेत. गावाच्या सुखदुःखाची काळजी गावातील प्रत्येकानेच घेतली पाहिजे कारण-

“हे सर्व दोष साराव्या।
जबाबदार आम्हीच तया।
गवचे रहिवास म्हणोनीया।
काळजी असो आम्हा।।“ (२)

याच कारणाने गावात दारूने प्रवेश करू नये याबाबत जागरूक राहणे, वषयांवभावना पसर वणाऱ्या नाटकतमाशाला गावात प्रवेश करू न देणे. याची काळजी घ्यायला ते सांगतात.

गावात साधुसंतांच्या पूण्यतीथी साजऱ्या कराव्यात पण सांप्रदायिकता वाढणार नाही याची काळजीही घ्यावी. आ ण

“एककुटुंब ऐसेसर्वही।

ग्राम यायचे प्रेमळ।।“ (३)

वृत्ती साकारकरावी असा उपदेश ते करतात.

२) मतभेद व विशेष यांचा निकाल लावणे :-

तुकडोजी महाराजांना पृथ्वीवर स्वर्ग स्थापण करायचा होता. म्हणून ते आपल्या एका प्रार्थनेत म्हणतात. -

“हे प्रार्थणा गुरुदेव से ।

यह स्वर्गमय संसार हो।

अतिउच्चतम जीवन बने।

परमार्थमय व्यवहार हो।।“ (४)

म्हणूनच त्यांनी ग्रामरचनेच्या पायात गावात शांतात महत्वपूर्ण मानली आहे. गावाचा कारभार हा गावातच चालला पाहिजे गावातला झगडा हा गावातच मटला पाहिजे त्यासाठी कोर्टकचेरीचे कार्य असू नये असे ते म्हणतात. म्हणून गावातल्या लोकांनी नेहमी सदाचाराने व परस्पराबद्दल स्नेह कायम ठेऊन वागले पाहिजे कोणी जर ‘ धंगाणा’ घालत असेल तर त्याला शांततेच्या मार्गाने सरळ केले पाहिजे मग अशा लोकांना परगावला पाठवायचे काम पडले तरी मागे पाहूनये तर त्याला.

“मग त्यास न मळे सामान ।

अथवा त्याचे असलेले धन।

त्याने पळावेजीव घेवोन।

टापला कोठे” (५)

अशी कडक भू मका ते घेतांना दिसतात व हे ग्रामरचणेसाठी आवश्यकही आहे कारण असे जर केले नाही तर ‘तव आदर्श गाव तमाशाच राही’ व त्यात स्थिरताच येणार नाही असा इशारा तेदेतात.

३) ग्राम समीतीचे महत्त्व व कार्य :-

गावाचे नेतृत्व ही ग्रामसमीती करत असते व तिच्याच व्दारे गावाचा वकास शक्य होतो. म्हणून एक समीती असावी गावकऱ्यांनी तेथे कारभारी म्हणून आपले प्रतिनिधी पाठवावे व पाच प्राथमक न्यायनिष्ठ कारभारी नेमावे त्यास 'पंच' म्हणून संबोधाव पंच सांगतिल तोच निर्णय सर्वांनीमान्य करावा. पंचा पेक्षागावात कोणी श्रेष्ठ असू नये कारण -

आमुचे गाव एक कुटुंब ।

पंचतयाचा मूळस्तंभ।

सर्वावरी न्यायाचा वाव

हाची कळस वकासाचा" (६)

प्रत्येक गावकऱ्याने लक्षात ठेवले पाहिजे पंच हे सद्गुणी, निर्भयी व त्यागी असावे. गावसेवा हीच पूजा मानणाऱ्यालाच गावचा पुढारी करावे असे सांगून पंच कसा असावा या बद्दल ते पुढे म्हणतात.

“पंच ही असे अमुच्यातील।

अ धक कामकर्ता, आचार शल।

ज्या स संडास-सफाईचेही नवल।

नसे काही" (७)

अशी कसोटी महाराज सांगतात.

अशा यापंचाने गावाची समृद्धी करावी. सर्वांची काळजी घ्यावी, सर्वगाव एक कुटुंब समजावे व अशा पंचाला लोकांनी ग्रामपीता म्हणावे.

४) गावाचे भेदी व गावाची दुर्दशा :-

तुकडोजी महाराजांनी ग्राम सेवेचा व ग्राम वकासाचा मार्ग जनतेला दाखवला तेव्हा त्यांचा हा सेवा भाव ऐकून गावातील एक व्यक्ती त्यांच्याकडे आली आ ण त्यांनी गावातील कठीण परिस्थिती महाराजा समोर वषद केली.

अगोदरच वातावरण उत्तम असलेल्या एका ग्रामात काही लोक स्वार्थी घुसले

व त्यांनी गावाचे वातावरण नासवून टाकले त्यांनी
सेवेचे सोंग उभे केले ।

आपले स्तुतिपाठक घुस वले ।

वाईट झाले ते माथी मारले।

खऱ्या सेवकांच्या ॥ (८)

या मुळे सर्वत्र फुटीर वृत्ती बळावली, गुंडगर्दी सुरू झाली, स्वार्थ बोकाळला, जो तो मनाचा राजा झाला. काहींनी अतिनम्रता दाखवली, साहेबांचे जोडे सुध्दा पुसायला तयार झाले. गावात निवडणूका आल्यावर काहींनी दारू पऊन व पाजून मोटार गाडीत आणून मते वकत घेतली. सत्तेसाठी वाट्टेल तशी पापे त्यांनी केली व यामुळे साऱ्या गावाची दुर्दशा झाली. यामुळे निराश झालेला तो ग्रामीण म्हणतो-

“सांगा आता काय करावे ?

कासायाने गाव सुधारावे ?

जे जे होईल ते ते पहावे

एसे वाटे निराषपणे ॥३०॥“ (९)

६) जाणत्याची कसोटी व ग्रामनिर्मतीचा पाया :-

ग्रामगीतेची रचना करतांना तुकडोजी महाराजांनी केवळ ग्रामीण प्राशनांचाच वचार केला नाही तर त्यावर उत्तरे सुध्दा सुचवीली आहेत.

ग्रामीण भागातील हे प्रश्न पाहून व ती त्यांची निराश स्थिती पाहून तुकडोजी महाराजांनी त्यावर उपाय सांगितला पण हे करतांना जनतेच्या मनात उत्साह निर्माण होणे आवश्यक आहे यावर त्यांनी लक्ष पुरवले म्हणूनच -

‘परिस्थिती ही साचची आहे।

परि निराश होणे काम नोहे।

दुर्जनांचे बळ वाढायला हे।

कारण होई निराशा॥३२॥ (१०)

म्हणून सर्व जानत्यांनी निर्धाराने प्रयत्न करावे व ग्रामनिर्मतीचा पाया रचावा.

मात्र यावेळी सेवकाने धीटपणे वागावे ' वरोध येता बसावे घरात' असे असू नव्हे. ग्रामसेवा हीच ईश्वरसेवा समजून गाव सेवेस तत्पर व्हावे. गावभेदी व गावाचे वातावरण नास वणारे हे गुंड व आडदांड प्रवृत्तीचे असतात. यांना समोर जाण्यास सामान्य माणूस घाबरतो. यावर उपाय सुचवतांना तुकडोजी सुध्दा 'ठोषास ठोसा' या तत्वाचा उपाय सुचवतात. या कार्यास जोड मळावी -

“म्हणोनि हाती घ्यावेत काही भुखंड

तेणे षक्ती लाभे तोडीस तोड।

पडती फीके ग्रामषत्रु ॥४२॥“ (११)

अशा प्रकारे सज्जणांचा सहयोग व भुखंडाचा हातभार यांच्या साहाय्याने ग्रामराज्याचा पाया रचावा असे ते म्हणतात.

७) निवडणूकीचे दुश्परिणाम व ते निवारण्याचे उपाय :-

ग्राम रचनेचा पाया बांधणीसाठी त्यांनी निवडणूकीचे माध्यम सांगितले आहे. पण या माध्यमामुळे आगीत बारूद अथवा रॉकेलच पडले आ ण जो जो या गोंधळात मीच शहाणा म्हणू लागला. घरोघरी सर्वच आप आपल्या मोठे पणाचा तोरा मरवू लागले. यावर उपाय सुचवतांना महाराज म्हणतात.

“गढुळ पाणी ढवळी जाता।

घाणची उफाळी नि ये हाता।

जेथे सेवेची नाही आत्मीयता।

तेथे गोंधळ सहजाची॥“ (१२)

म्हणून याही सेवाभावी लोकांची संघटना उभारणे आवश्यक आहे. पण या संघटनेच्या प्रमुखासाठी निवडणूक आवश्यक आहेच. हा प्रमुख कसा निवडायचा ? यावरही महाराज

८) निवडणूकीचे महत्त्व :-

निवडणूकीचे महत्त्व सांगतांना तुकडोजी महाराज म्हणतात निवडणूकीत नाती, गोती, पक्षपंथ, जात पात, गरीब श्रीमंत, देव घेव, भीड मुर्णत यांना आहारी

जाणे योग्य नव्हे. कारण निवडणूका म्हणजे राष्ट्राचे भवीतव्य होय

“एकेक मत लाख मोलाचे।

ओळखावे याचे वहिमान” (१३)

कारण -

“मत दुधारी तलवार।

उपयोग न केला बरोबर।

तरी आपलाची उलटती वार।

आपणावर शेवटी।९६।।“ (१४)

मतदान म्हणजे करमणूक नव्हे कींवा बाजारचलूक नव्हे तर ती अचूक भ वतव्याची संधी आहे. असे ते म्हणतात. निवडणूका म्हणजे स्वयंवर होय ज्याच्या हाती जीवणाची बागडोर आहे तो वर योग्य निवडणे जसे वधूचे कार्य आहे तसेच मतदात्यांचे कार्य योग्य उमेदवार निवडणे आहे.

एकदा का हा योग्य उमेदवार निवडला गेला की, गावात संघटना सुरु होण्यास कोणतीही अडचन जाणार नाही व माणसांचा बाग पुन्हा फुलुन ग्रामस्वराज्याची रचना साकार होईल आ ण गोडफळे चाखायला मळेल असे तुकडोजी महाराज म्हणतात-

उत्तर देतांना म्हणतात:- वचार केला म्हणजे आपोआपच मार्ग सापडतो. गावप्रमुखासाठी सेवेची कसोटी लावण्याचा उपाय महाराज सांगतात.

“कोण गावासाठी झटे ?

कोण उठतो रोज पहाटे ?

घेऊन हातमाजी खराटे।

झाडतो कोण ?” (१५)

केवढा सुंदर हा वचार! या ही समोर ते म्हणतात कोण साधे राहतो, कोण गरीबांचे काम करतो, नीतीने कोण वागतो, कोण पक्षपात करित नाही, कोण सर्वांचे सुख दुःख सर्वच पाहतो, कोण न आराम करिता गावाचे काम करतो मग

तोच-

“-----म्हणावा पुढारी।

आंधळाही त्याची निवडकरी।

येथे कासयास ही टिमकी भरजरी।

जहिरातीची ?” (१६)

अशा प्रकारे प्रमुखाची निवड करण्याचा मार्ग व उपाय तुकडोजी सुच वतात.

निवडणुकीच्या काळात पैशाच्या लोभाला बळी पडणे, पक्षपाती व भडक भाशणांच्या आहारी जाणे, म्हणजे चोरून सापाला दुध पाजणे, वाघाशी सोयरीक संपादने होय मुळे ‘नाश होईल निश्चये’ असा तुकडोजी इशाराही देतात.

समारोप

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीता हि गावातल्या शेतकऱ्याला अर्पण केली होती. त्या ग्रामनायाचे सर्वार्थाने कल्याण व्हावे हा त्यामागे हेतू होता. यासाठी त्यांनी गावाची समाजिक व्यवस्था राखणे, गावातल्या मतभेदाचा निकाल गावातच पंचाकडून लावणे. ग्रामासा मतीची स्थापना करणे, गावातल्या वाईट लोकांना वठणीवर आणणे, गावातल्या निवडणुकीत योग्य व्यक्तीला निवडून देणे. या सारख्या वषयांवर आपले वचार मांडले त्यांचे ग्रामानि र्मतीचे वचार धर्म धष्टीत होत. त्यांना अ भप्रेत धर्म हा एका माणसाने दुसऱ्या माणसाचे शोषण करू नये सर्वांनी सहकार्याने व अ वरोध वृत्तीने जगावे. याचेच नाव धर्म. “धर्म म्हणजे सामाजिक नियमांचे पालन. आम्ही जगू तुम्हीही जगा. या वृत्तीचे नाव धर्म” (१७) अशी त्यांची ग्रामसुधारणेची धर्मावर आधारित वचारसरणी होती. सदाचारावर त्यांचा भर होता. “माणसाचे द्रूश्रुकृत्यच त्याला मरण देते. व सत्कृत्य त्याचे तारण करीत असते.” (१८) अशा सदाचार संपन्न मानसाची नि र्मती त्यांना गावात करायची होती. मानसासाठीच त्यांनी ग्रामानि र्मतीचा आपला वचार मांडला. गाव व गावातला माणूस स्वावलंबी, सक्षम, सहिष्णू सहकार्याची वृत्ती असणारा, सेवाभाव करणार निर्माण व्हावा या तळमळीतून राष्ट्रसंताचे हे लेखन आकाराला आलेले आहे.

अभ्यास ग्रंथ

- १) ग्रामगीता - संपादक माधव राजगुरु, महाराष्ट्र राज्य, पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे - ४,२००३, अध्याय ३९ ओवी १४
- २) तत्रैव, अध्याय ३९ ओवी ५१
- ३) तत्रैव, अध्याय ३९ ओवी ७०
- ४) लहर की बरखा भाग ५ वा गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, जी. अमरावती, वर्ष १९९९, पृ. १
- ५) तत्रैव, अध्याय ३९ ओवी ८१
- ६) तत्रैव, अध्याय ३९ ओवी ९९
- ७) तत्रैव, अध्याय ३९ ओवी १०७
- ८) तत्रैव, अध्याय १० ओवी १४
- ९) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ३०
- १०) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ३२
- ११) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ४२
- १२) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ५५
- १३) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ९५
- १४) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ९६
- १५) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ७०
- १६) तत्रैव, अध्याय १० ओवी ७५
- १७) राष्ट्रसंतांची प्रवचने - संपादक बाबा मोहोड, गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, जी. अमरावती, वर्ष २००४, पृ. ४३
- १८) राष्ट्रसंतांची पत्रे - संपादक बाबा मोहोड, गुरुदेव प्रकाशन, गुरुकुंज आश्रम, जी. अमरावती, वर्ष १९८७, पृ. ४९

